
ОВЧАРЕНКО О.В.,

кандидат психологічних наук,
доцент, кафедра прикладної
психології,
Черкаський національний
університет імені Богдана
Хмельницького,
м. Черкаси

ВНЕСОК Г.І. ЧЕЛПАНОВА У РОЗВИТОК СУЧАСНОЇ ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

У статті висвітлюються основні наукові ідеї Г.І. Челпанова у розрізі їх впливу на становлення психології як науки. Акцентується на трактуванні душі та її функційних особливостей.

Ключові слова: Г.І. Челпанов, душа, Психологічна Семінарія, психологічний інститут, ідеалістична психологія.

В статье освещаются основные научные идеи Г.И. Челпанова в разрезе их влияния на становление психологии как науки. Акцентируется на трактовке души и ее функциональных особенностей.

Ключевые слова: Г.И. Челпанов, душа, Психологическая Семинария, психологический институт, идеалистическая психология.

In the article throw the scientific conception Chelpanov G.I. in terms of their impact on the development of psychology as a science. The attention to the interpretation of the function of the soul and its features.

Key words: Chelpanov G.I., soul, Psychological Seminary, mental institution, idealistic psychology.

Актуальність дослідження. Професійна підготовка майбутніх психологів передбачає засвоєння студентами курсу з історії психології у динаміці її розвитку як самостійної науки. В методологію сучасної психології синтезовані як досягнення мислителів Античності, так і учіння дослідників останніх століть, що знаходить відображення у різноманітті практик та технік надання психологічної допомоги особистості. Вивчення генези психологічної думки потребує звернення до досліджень видатного радянського філософа і психолога Челпанова Георгія Івановича.

Мета дослідження: проаналізувати та узагальнити наукові здобутки Челпанова Г. І. в розрізі їх презентуваності у психології сьогодення.

Постановка проблеми. Сфера наукових інтересів Челпанова Г. І. досить широка. Загальноновизначеними є його організаторська та педагогічна діяльність, що сприяли усталенню психологічно-вискрастилізованих ідей на природу людської душі. Вивчення науково-педагогічної діяльності Челпанова Георгія Івановича (1862 – 1936) здійснювалось такими ученими як Болтвінець С. І., Ждан А. Н., Летцев В. М., Павлов А. Т. та ін. Переважно науковий інтерес до особистості Челпанова Г. І. був пов'язаний з необхідністю надати характеристику творчих досягнень дослідника, що на сьогодні мало презентовано у психологічній літературі.

Челпанов Г. І. був прибічником емпіричного паралелізму, засновни-

ком Психологічної Семінарії і директором першого у Росії Московського психологічного інституту. Він – представник ідеалістичної психології, провідною ідеєю якої виступає ідеальне, духовне розуміння душі людини, що передує матеріалістичному її трактуванню. Тема душі і духовності виступає головною темою філософських та психологічних праць Челпанова Г. І.

На формування наукових поглядів Челпанова Г. І. вплинули праці Н. Я. Грота, Л. Ланге, Г. Фехнера, В. Вундта та інших учених [3; 5; 8]. Дослідник вирізнявся позитивними особистісними якостями, був наполегливим, цілеспрямованим, педагогічно-підготовленим та був відкритим для дискусій – спочатку учений критикував матеріалізм у своїх публічних лекціях, а згодом полеміка призвела до появи критичного періоду його творчості.

Наукова діяльність Челпанова Г. І. здійснювалась в два періоди: Київський і Московський. Болтвінець С. І. [1] та Летцев В. В. [2] презентували ґрунтовний аналіз дослідницького таланту вченого саме в Київський період, який тривав з 1892 року до 1917 року. Так, Летцев В. В. твердить: «Київський період став для Челпанова Г. І. періодом напруженої наукової роботи, викладання, читання публічних лекцій» [2, с. 73]. В цей час Челпанов Г. І. активно співпрацює зі студентами та молодими педагогами, публікує посібники з філософії, психології та логіки, стає професором і доктором наук, працює у Психологічній Семінарії, здійснює закордонні поїздки з метою вивчення

питань з фізіології людини, експериментальної психології В. Вундта, тощо.

Завдяки своїй професійній налаштованості Челпанов Г. І. досягнув вершини свого успіху і на базі Київського університету очолив Психологічну Семінарію – організацію, створення якої було ініційоване історико-філософським факультетом. Згодом Семінарія набула статусу офіційної. Ця подія сприяла популяризації психології, оскільки у Семінарії здійснювались експериментальні дослідження душевних проявів людини, які раніше не потрапляли в поле зору матеріалістів.

Згідно з даними Болтівець С. І. [1], до Психологічної Семінарії входили студенти різних спеціальностей у максимальній кількості 25 – 30 осіб. Відбір учасників Семінарії передбачав активізацію їх пізнавального інтересу та розвитку ерудиції. Зокрема, «... прийом у члени Психологічної Семінарії після її створення здійснювався, якщо студент успішно справлявся з написанням невеликого твору на одну із запропонованих тем і знав німецьку мову» [1, с. 63]. Усі твори учасників Семінарії повинні були містити новизну та науковий зміст. Вони ставали підґрунтям для подальших наукових дискусій в колі Семінарії. Гурток був обладнаний приладами для здійснення експериментальних досліджень з акустики, оптики, психометрії та мав потужну бібліотеку [5]. Поєднання теоретичної підготовки та практичних занять спонукали учасників гуртка до самостійної дослідницької діяльності.

Ключовими питаннями, які виносились на обговорення у Психологічній Семінарії були проблеми взаємозв'язку душевного і матеріального, критика матеріалізму, здобутки експериментальної психології, вивчення сутності душі, психічних процесів особистості. Динаміка наукових поглядів у гуртку датується такими періодами [1]: 1) 1896 – 1897 рр. – проведення практичних занять з вивчення свободи волі людини; 2) 1898 – 1899 рр.

– аналіз експериментальної психології В. Вундта та окреслення предмету, методів і сутності психології як науки; 3) 1899 – 1900 рр. – вивчення питання взаємодії внутрішнього і зовнішнього, психічного і фізичного; 4) 1899 – 1900 рр. – аналіз філософських поглядів І. Канта; 5) 1900 – 1901 рр. – дослідження оточуючої реальності, дійсності в її сутності; 6) 1901 – 1902 рр. – вивчення питань етики; 7) 1902 – 1903 рр. – висвітлення теорії пізнання, синтез учінь про реальність. Таким чином, наукова діяльність, яка здійснювалась учасниками Психологічної Семінарії на чолі з Челпановим Г. І., охоплювала різностороннє питання розвитку особистості та загалом психології як самостійної галузі знань. Вчений виділив характерні особливості свідомості та самосвідомості, досліджував волю, сприйняття, пам'ять, мислення, естетичні почуття, відмінності у функціонуванні душевних процесів і фізичного стану людини.

У 1914 році Челпанов Г. І. відкрив перший у Росії Психологічний інститут, створений на базі Психологічної Семінарії. В розробці проекту інституту брав участь учень вченого Шпет Г. Г., який також досягнув значних успіхів у розвитку психології [5; 8]. У психологічному інституті здійснювались експериментальні дослідження з психології та підготовка професійних психологів, що сприяло поширенню психологічної думки у Росії. Вивчаючи наукові здобутки вченого Челпанова Г. І., Летцев В. М. так оцінює Московський період його професійної і творчої діяльності: «... незважаючи на безсумнівне визнання наукових досягнень Г. І. Челпанова його доля склалась трагічно» [2, с. 75]. Це пояснюється активним розповсюдженням марксизму, що передувало запереченню ідеалістичної психології, представленій у наукових роботах вченого. В результаті, праці Челпанова Г. І. підлягали знищенню. Збережені першоджерела книг дослідника на сьогодні є малодоступними для вивчення студентами.

Челпанов Г. І. відстоював автономність психології від філософії та прагнув «... розмежувати психологію і природознавство, не погоджуючись із уявленням про те, що психологія є частиною природознавства» [1, с. 64]. За свої погляди дослідник був звільнений з роботи, проте не втратив захопленості психологією і згодом продовжив поширювати свої ідеї.

Згідно з даними Марцинковської Т. Д., вчений доводив, що «... психологія є незалежною, самостійною експериментальною наукою. Її предметом є вивчення суб'єктивних станів свідомості, які такі ж реальні, як і будь-які інші явища зовнішнього світу» [3, с. 467]. Для Георгія Івановича головним завданням було виокремити психологію з поміж інших наук для уможливлення досліджень психічних явищ і процесів у чистоті їх вияву.

Вчений наголошував на існуванні душі, прояви якої необхідно досліджувати не лише експериментально. Розглядаючи поняття «душа» Челпанов Г. І. розкриває декілька важливих аспектів: комбінуюча функція душі, що полягає в необхідності співставлення декількох образів; ототожнення минулого «Я» та теперішнього «Я» людини; мінливість та постійність душевних процесів, наявність психічної реальності, у якій функціонує душа, тощо [7]. Челпанов Г. І. вказав на цілісність образу «Я» суб'єкта, що досліджується через самоспостереження і виявляється в процесах самоусвідомлення. Він наполягав, що душа може існувати поза тілом.

В подальшому ці погляди набули поширення та удосконалення у подальших психологічних школах і напрямках. У психодинамічному підході, розробленому Яценко Т. С., цілісність психіки суб'єкта передбачає внутрішню гармонізацію особистості, а комбінаторні можливості душі можливо пояснити дією психічних механізмів, які були відкриті З. Фрейдом [4].

В контексті вивчення взаємозв'язку між душевним і матеріальним, Чел-

панов Г. І. зважав на нервові процеси в корі головного мозку, проте наголошував, що не можливо їх повністю вивчити без урахування суб'єктивної сторони сприйняття людиною оточуючого світу. У зв'язку з цим, науковець приділив увагу як об'єктивним, так і суб'єктивним методам дослідження. Набуває неабиякого значення інтроспективний аналіз як психологічний метод самопізнання. Як зазначає Ярошевський М. Г., «Г. І. Челпанов, вважаючи самоспостереження «єдиним джерелом пізнання психічних явищ», відводив експерименту лише допоміжну роль» [8, с. 414]. Георгій Іванович помітив, що експеримент неможливо застосувати для вивчення латентних душевних станів і процесів. Дослідник запропонував використовувати у психології метод «відчуження», який полягає в тому, щоб людина навчилась переживати явища дійсності, а не пасивно їх споглядати. Саме через самоприйняття та самоусвідомлення суб'єкт набуває здатності до вивчення власного «Я». На сьогодні інтроспективний аналіз як метод самовивчення особистості набув значного поширення. Таким чином, відомий педагог і психолог Челпанов Г. І. одним із перших заклав основи інтроспективного вивчення душевного життя людини, що не піддавалось об'єктивному спостереженню.

Окрім розроблення ідеалістичної психології, Челпанов Г. І. створив підручник з логіки. Учений вивчав підґрунтя причинності, заперечуючи твердження про те, що психічна зумовленість є відображенням фізичної [5]. Психічна причинність розуміється як складова взаємодії між природою та соціумом, як передумова самодостатності душі. Таким чином, психічне має витікати лише з психічного.

Челпанов Г. І. роз'яснює трактування внутрішнього та зовнішнього. Він наголошує, що до зовнішнього відносяться об'єкти дійсності, які можливо споглядати, а до внутрішнього – ідеї та відчуття, які свідчать про психічні

акти. З такої позиції пояснюється доцільність застосування вченим методу самоспостереження. Дослідник не погоджується з ототожненням матеріального і духовного, а розводить їх як різні за властивостями явища. Разом з цим, він відстоював ідею єдиного походження душі і матерії, був прибічником учіння про структурованість свідомості духовним началом.

Учений досліджував пам'ять та мислення людини [6]. Він пов'язував здібності до відтворення матеріалу з типом сприйняття інформації людиною: візуальний тип, аудіальний тип, тактильний тип і комбінуючий тип. Відповідно до певного типу, суб'єкт використовує для запам'ятовування зорові або слухові образи, або відчуття і власні переживання. Челпанов Г. І. наголошував на множинності пам'яті, тобто на психічній активності кожного акту, який підлягав запам'ятовуванню.

Вивчаючи процес запам'ятовування, Челпанов Г. І. торкається поняття «слід», який виступає фізіологічною основою пам'яті. «Слід» породжений змінами у нервових імпульсах при нервовому збудженні, що сприяє їх подальшому відтворенню і є передумовою до дій. Зокрема, «... значимим є той слід, який залишається в нервовій рідині після якого-небудь збудження» [6, с. 9]. Разом з цим, наголошується, що «слід» не може бути ототожненим з враженнями людини, які формуються в процесі сприйняття. Тому «сліди» ґрунтуються на фізіологічних передумовах і їх можливо прослідкувати в таких психічних станах, як асоціації, галюцинації або сновидіння індивіда. Звертаючись до сучасного розуміння психіки людини з її внутрішніми тенденціями і механізмами, підґрунтям «слідів» виступають фіксовані переживання людини, які зумовлюються процесами збудження у нервовій системі. У психокорекційній роботі [4] стає можливим пізнання емотивних фіксацій, а саме цінних, значущих для суб'єкта спогадів, думок, емоцій, які пов'язані з досвідом і приховано

впливають на активність респондента. Питання «слідів» у семантичному контексті потребує детального дослідження та подальших підтверджень.

Процес мислення, згідно з даними Челпанова Г. І., можливо пояснити шляхом вивчення типу сприйняття інформації людиною та асоціативного процесу, який виникає при розумових діях. Фактично, учений стверджує, що асоціювання є свідченням мислення про дійсність. На основі отриманих даних науковець наголошує на дієвості мнемотехніки як засобу продуктивного запам'ятовування та осмислення інформації.

Важливим для психології є переконання Челпанова Г. І. у наявності психічної енергії, яка може трансформуватись у фізичну, і навпаки [6; 7]. На думку вченого незалежно від походження енергії її основною функцією є рух. Оскільки душа трактувалась вченим в контексті детермінованості духовними аспектами буття, то й психічна енергія набувала першопричинності. Вивчення психічної енергії людини, яка є ознакою існування душі, було продовжено в концепціях, що висвітлювали роль несвідомого у формуванні особистості. Так, розуміння психічної енергії у психоаналізі, розробленому З. Фрейдом, виходить з інстинктивної сутності потягів інстанції психіки «Ід». Психоаналітиком доведено, що вперше блокування психічної енергії індивіда здійснюється в до-едіпальний та едіпальний період його розвитку, що зумовлено соціальними заборонами та необхідністю стримувати власні бажання. Разом з цим, блокування психічної енергії зумовлює її вияв у спонтанній активності суб'єкта, тобто трансформацію на інший об'єкт. Характерною особливістю прояву психічної енергії, яка була блокованою, є її імператив, заданий емотивними аспектами індивідуального досвіду особистості.

Узагальнення результатів наукових досліджень Челпанова Г. І. дає підстави вказати на їх актуальність для

розвитку сучасної практичної психології. Роботи вченого висвітлювали такі важливі питання як психічна причинність, функційні особливості душі, енергетичний ракурс психічного життя людини, психічна реальність і багато інших. Усі ці питання не можуть бути однозначно закритими, оскільки охоплюють динамічні процеси внутрішнього світу людини, для пізнання якого потребується удосконалення методичного інструментарію психолога. Окремо варто відзначити, що Челпанов Г. І. обґрунтував доцільність методу самоспостереження, застосованого для пізнання внутрішнього світу

людини, та автономність психології як науки.

Висновки. Розуміння Челпановим Г. І. психології як самостійної науки поклало початок до ініціювання психологічних досліджень автономно від суміжних наук. Незважаючи на заборону підтримки ідеалістичної психології у період розквіту марксистської ідеології, цей напрям має бути відкритим для вивчення сучасними молодими фахівцями. Досягнення Челпанова Г. І. потребують реконструкції та подальших досліджень з ґрунтовним викладом біографічних даних та психологічних ідей вченого.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Болтівець С. І. Київський період науково-психологічної діяльності Георгія Челпанова / С. І. Болтівець // *Практична психологія та соціальна робота*, 2013. – № 1. – С. 61 – 65.
2. Летцев В. М. Г. И. Челпанов – философ, психолог, педагог / В. М. Летцев // *Журнал практикующего психолога*, 2007. – № 13. – С. 70 – 81.
3. Марцинковская Т. Д. История психологии: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Т. Д. Марцинковская. – 4-е изд., стереотип. – М.: Изд. центр «Академия», 2004. – 544 с.
4. Овчаренко О. В. Цінності як засіб формування психічного (на матеріалі активного соціально-психологічного навчання) : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Овчаренко Ольга Василівна. – К., 2013. – 367 с.
5. Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник О. М. Степанов. – К: «Академвидав», 2006. – 424 с. (Енциклопедія ерудита)
6. Челпанов Г. И. О памяти и мнемонике. Популярный этюд / Челпанов Г. И. – Второе издание – СПб.: Изд. ред. журнала "Мир божий", 1903. – 54 с.
7. Челпанов Г. И. Очерк современных учений о душе / Г. И. Челпанов // *Вопросы философии и психологии*. – М., 1900. – Год XI, кн. II (52). – С. 287 – 333. – Интернет-ресурс: [<http://relig-library.pstu.ru/modules.php?name=895>].
8. Ярошевский М. Г. История психологии. 2-е перераб изд. / Ярошевский М. Г. – М.: «Мысль», 1976. – 463 с.